

Микола КУЧЕРЕПА

УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИКУМ ВОЛИНІ 1921–1939 РОКІВ: СПРОБА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Національне відродження в Україні, що базується на основоположних засадах демократії та плюралізму, зумовлює нагальну потребу вивчення історичного досвіду суспільно-політичного життя в окремих її регіонах, зокрема Волині.

Нинішні кризові явища в нашій державі вимагають об'єктивного й неупередженого аналізу діяльності українських політичних партій, що діяли в Україні у різні періоди її розвитку, і їх впливу на формування національної свідомості українців. Сьогодні найважливішим завданням державних і політичних структур є об'єднання зусиль для консолідації українського народу в монолітну націю. Ця проблема зумовлена тим, що різні регіони України впродовж тривалого часу розвивалися в різних історичних умовах і на формування ментальності, політичної культури та національної свідомості населення впливали протилежні чинники.

Актуальність досліджуваної теми посилюється й тим, що історичний досвід регіональної діяльності українських національних партій може бути використаний сучасними політичними силами.

Мета цього дослідження – узагальнити та відтворити об'єктивну картину діяльності українських політичних партій на Волині у 1921–1939 роках.

Історія діяльності українських політичних партій і міжпартійні відносини на Волині вже були об'єктом наукових досліджень. Перші спроби дослідити цю тему робилися ще у міжвоєнний період. Зазвичай авторами праць тоді виступали діячі політичних партій, тобто прихильники тих чи інших політичних уподобань та ідей. Глибшому й об'єктивному аналізу сприяють публікації прихильників соціалістичного¹, комуністичного², націонал-демократичного³ та націоналістичного⁴ рухів.

Ці праці написані суто з партійних позицій, що значною мірою позначилося на трактуванні подій, явищ процесів.

Радянська історична наука більше 70-и років, виконуючи соціальне замовлення владних структур, експлуатувала теорію про виняткове значення комуністичного руху і класової боротьби як рушія історії. Ця політична лінія, яка виходила з ідеї диктатури пролетаріату та інших радикальних положень, що були некритично успадковані більшовиками з історії К.Маркса і Ф.Енгельса, не могли не позначитися на дослідженні історії українського політичного руху в Другій Речі Посполитій. Можновладці, витісняючи з палітри ідей будь-які кольори, крім чорного і білого, торували фарватер історичних досліджень у напрямі творення вульгарно-спрощених схем, аксіоматичних катехизисів розвитку міжпартійних і міжнаціональних відносин. Науковці багатьох поколінь, як діти своєї епохи, змушені були керуватися основними законами цієї теорії. Тому й не дивно, що у численних публікаціях

постійно була присутня міфологема “про керівну роль комуністичної партії в боротьбі за визволення західних українців з-під ярма польських панів і возз’єднання з радянською Україною”⁵.

Жорстка регламентація згори методологічного інструментарію, надмірна ідеологізація і партизація історичної науки, суворий класовий підхід не давали змоги дослідникам об’єктивно відтворити багатомірність і складність картин міжпартійних відносин. А тому й не дивно, що навіть найзмістовнішим працям з цієї проблематики були властиві вади: однозначність в оцінках і висновках, схематичність аналізів, суб’єктивізм у судженнях.

Крім цього, слід враховувати, що висвітлення діяльності українських політичних партій у міжвоєнний період довгий час затrudнялося існуванням цензури, пресом тогочасних стереотипів у суспільній свідомості, невиправданим утаємненням цілих документальних пластів і обмеженим доступом до архівних матеріалів.

Слід мати на увазі й те, що незважаючи на ідеологічні штампи, чимало праць все ж відзначилися ґрунтовною джерельною базою і не втратили свого наукового значення й досі⁶.

Із викладеного вище випливає, що в часи комуністичного панування українські дослідники не мали змоги об’єктивно відтворити історію українських політичних партій на Волині у Другій Речі Посполитій. Ця недостатньо досліджена проблема історичної науки ще й до сьогодні стає предметом спекуляції деяких нинішніх політичних сил, які на цьому намагаються набути собі дивіденди.

Пострадянська вітчизняна історіографія українського міжвоєнного політикуму вже має чимало наукових напрацювань, різнопланових за проблематику, широтою висвітлюваних аспектів, а також за формою і жанром. Широкий є спектр видань: від газетної публіцистики, фрагментів у окремих працях до величезних монографій. Поява такої значної кількості літератури викликає необхідність хоч би умовної її класифікації. На нашу думку, вона складає декілька груп праць:

узагальнювальні праці з історії України (підручникова література, навчальні посібники, довідники, енциклопедії);

монографії та спеціальні історичні дослідження, поміщені у збірниках наукових праць, журналах;

праці українських істориків діаспори;

дисертації;

мемуарна література;

публікації документів і матеріалів.

Автор визнає недосконалість такої класифікації і залишає можливість її удосконалення.

Узагальнювальні праці характерні тим, що в них зроблено спробу розглянути проблеми, які нас цікавлять, з нових позицій із залученням раніше невідомого широкому загалу документального матеріалу. В наш час з’явилася значна кількість праць, в яких історії західноукраїнських земель міжвоєнного періоду присвячені окремі розділи. Серед них відзначимо: “Історія України” (під ред. В.А.Смоля) ⁷, “Історія України” (Керівник автор колективу Ю.Зайцев) ⁸, “Новітня історія України” ⁹, “Політична історія України ХХ століття” ¹⁰ та інші ¹¹.

Ці праці, створені відомими істориками, представляють нову концепцію взаємин тогочасного суспільства. В них із сучасних методологічних позицій осмислюється величезний фактичний матеріал, узагальнюються кращі здобутки історіографії, а також нові факти, запозичені в таємних архівах після їх відкриття у 1991 році. Більшість з цих видань позбавлені як стереотипів застійних часів, так і новітніх патріотичних міфів. У них послідовно і всебічно відтворюється героїчна і трагічна боротьба українців у 20–30-х роках за відновлення своєї державності, а також аналізується політичне, соціальне, економічне і культурне життя в цілому Західної України і, зокрема, Волині під владою Польщі.

У часи незалежності з'явилася низка праць узагальнювального характеру окремих дослідників¹². Серед них оригінальністю відзначаються роботи Ярослава Грицака¹³, Тараса Гунчака¹⁴, Станіслава Кульчицького¹⁵, Володимира Литвина¹⁶, Ореста Субтельного¹⁷. Позиція цих авторів ґрунтується не на ідеологічних примахах, а на розумінні історичного процесу як суспільного ланцюга подій, що зазнають безнастанних змін. Історію міжпартійних відносин подано як процес, що має власну внутрішню логіку розвитку. Наприклад, Тарас Гунчак вважає необхідним підкреслити “цілковиту однастайність поглядів усіх верств західних українців щодо необхідності власної держави. Це означало, що український народ як окрема політична одиниця вже оформився і прагнув закріпити за собою право творити своє життя без будь-якого чужого втручання”¹⁸.

Нову концепцію української історії модерної доби, що відображає найсучасніші досягнення української і світової науки, пропонує історик Ярослав Грицак. У центрі його дослідження – складна, драматична і суперечлива історія українського націотворення та роль у цьому процесі політичних партій.

Учені все більшу увагу концентрують на аналізі програмних положень і практичних дій українських політичних партій. Якщо ж раніше в полі зору істориків перебували лише КПЗУ і пов'язані з нею партії, то тепер маємо великий потік літератури, що стосується українського політикуму міжвоєнної Польщі. Одну з перших проб висвітлити і узагальнити історію суспільних рухів і політичних партій в Україні зробили науковці Львівського університету¹⁹. Орест Красівський у науковій розвідці аналізує український національно-демократичний табір Галичини центристського напрямку в 1918–1925 роках²⁰.

Перший, досить складний і суперечливий період діяльності УНДО висвітлив у своїй брошурі історик Ігор Соляр²¹. До аналізу участі українських політичних партій у виборчих кампаніях і парламентській боротьбі звернувся у публікаціях Олександр Зайцев²². Він вважає, що розпорошення сил між кількома течіями українського національно-визвольного руху зменшувало його шанси в боротьбі за права края.

У політичному житті Західної України 30-х років найпомітнішим чинником стала Організація українських націоналістів. А тому їй не дивно, що нині їй приділяється значна увага, досліджуються окремі напрями її діяльності та програмні засади²³. Тим не менше, не можна вважати цю тему вичерпаною, особливо ті аспекти, що стосуються політики ОУН в польському питанні.

Значно меншу увагу історики приділяють угодовському пропольському табору. Серед робіт цієї групи можна назвати книгу Миколи Кучерепа і Руслани

Давидюк, в якій аналізується діяльність Волинського українського об'єднання²⁴. Інші політичні партії і групи ще чекають своїх дослідників.

У суспільно-політичному житті Волині 1920–1930-ті рр. займають особливе місце. Після тривалої сплячки в умовах Російської імперії на початку 1920-х років тут розпочався бурхливий процес розвитку українського політичного руху, зміцнення національної свідомості волинян. На це впливало багато різних факторів, головню політичних, економічних, соціальних та духовних.

У тогочасному українському політикумі проходили досить складні процеси, пов'язані з пошуками шляхів досягнення програмних цілей, відбувалися реорганізація, творення нових партій, їх консолідація і розмежування.

Відразу ж слід зазначити, що на території тодішньої Польщі діяло багато партій. Так, уже у 1925 році було зареєстровано понад 90 політичних партій. На Волині, крім українських, діяли загальнопольські, єврейські, російські національні політичні партії, а також ціла низка громадських об'єднань. Повноцінний український політичний табір у краї сформувався до кінця 1920-х років. Тут у різний час проводили свою діяльність понад 20 політичних угруповань. Така їхня велика кількість потребує відповідної класифікації. До неї є різні підходи.

За способом діяльності їх можна поділити на три групи – легальні, напівлегальні, нелегальні. Основними ідейними напрямками українського національного політичного руху були демократія, націоналізм, консерватизм (у гетьманському та християнсько-демократичному варіантах), соціалізм (марксистський і народницький) на національно орієнтований комунізм (до початку 30-х років). Найвпливовішими були перші два напрями. До кінця 20-х років вони фактично збігалися – націоналізм ще не відокремився від національної демократії.

Наприкінці 20 – на початку 30-х років націоналістами називали себе представники найрізноманітніших політичних течій. УНДО вважалася “партією, що стоїть на націоналістичній платформі”²⁵. Депутат від радянофільської Української партії праці Михайло Західний у польському сеймі проголосив себе “речником безоглядного українського революційного націоналізму”²⁶. Установчий з'їзд Волинського українського об'єднання, що підтримувало режим маршала Пілсудського, проходив як “конгрес українських націоналістів Волині”²⁷.

Вирішальним кроком до розмежування націоналізму й національної демократії було створення в січні 1929 р. Організації українських націоналістів (ОУН). Спочатку ОУН підтримувала зв'язки з УНДО, які, однак, не переросли в тісну співпрацю.

Таким чином, до середини 30-х рр. націоналізм і національна демократія оформилися як цілком відмінні ідейно-політичні течії. Вони не були полярно протилежними. Спільною залишилася мета – самостійна соборна Українська держава. Розбіжності між ними стосувалися ідейних засад, тактики, ментальності, поглядів на устрій майбутньої держави, на демократію і багатопартійність. На противагу тоталітарному націоналізмові ОУН, ідеологію національної демократії можна було б інакше окреслити як демократичний націоналізм (у широкому значенні того слова).

У конкретній ситуації 30-х років демократичний шлях розв'язання українського питання мав незначні шанси. Спроби УНДО перевести деструктивний польсько-український конфлікт у русло конструктивного діалогу не мали й не могли мати

успіху за умов остаточного утвердження в Польщі авторитарного режиму, загострення міжнародних конфліктів, поширення радикальних настроїв в українському суспільстві. Провал політики “нормалізації” наприкінці 30-х років призвів до зменшення впливу національно-демократичного табору.

Унікальної класифікації українських політичних партій 20–30-х років практично не існує. Різні політологи та історики по-своєму оцінюють політичні інституції. Деякі тогочасні політики ділили партії на три групи:

Українська соціалістична радикальна партія (УСРП), Українське селянське об'єднання (УСО), Партія народної волі (ПНВ), Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання “Сельроб”, Українська партія праці (УПП) творили соціальну і політичну ліву.

Українська партія національної роботи, Українське національно-демократичне об'єднання, “Селянський союз”, Українська народна партія (УНП) належали до центристських партій.

До правих партій відносили Християнсько-суспільну партію (ХСП), Українську народну об'єднання (УНО), Фронт національної єдності (ФНЄ), Організацію українських націоналістів (ОУН).

Визначний громадський діяч соціалістичного табору Антін Крушельницький дав досить обширну класифікацію політичних партій, що діяли у 20-і роки. Він їх розподіляє з погляду культурного, суспільного та політичного. З культурного, на його думку, партії поділяються на реакційні (УНО, ОУН, УНДО), вільнодумні (УСРП, УСДП), оперті на історичний матеріалізм (“Сельроб”). З суспільного – поділяв організації на буржуазні (всі, крім “Сельробу”) та пролетарські (“Сельроб”). З національного погляду Антін Крушельницький розділив партії на табір примиренців з актом 1923 року (УНО, УНДО), унерівський (ОУН, УСРП, УСДП), непримиренців (прорадянський – УПП, соціалістично-радянський (“Сельроб”)²⁸.

Цікава класифікація політичних партій у націоналістичного діяча Володимира Мартинця. Він розділяє політичні партії на три великі групи:

Орієнтація на Схід.

Орієнтація на Польщу.

Орієнтація на власні сили для побудови Української держави.

До першої групи він відносив комуністичну партію, змінювачів та москвофілів. До другої групи – Українську народно-трудова партію (УНТП), інші пропольські угодовські організації, а до третьої – усі самостійницькі, націоналістичні організації. До цієї ж групи В.Мартинець вписав інші організації, які плуталися між націоналізмом і соціалізмом (УСРП, УСДП)²⁹.

Цікаву класифікацію розробила тодішня польська поліція, яка у 1925 році поділяла українські політичні партії на три групи:

Націоналістично-незалежницькі: Українська народно-трудова партія (УНТП), УСО “Селянський союз”, Українська радикальна партія УРП;

Угодовські: Українсько-руська партія хліборобів (група Яцкевича і товаришів), Українська народна партія, Українська народна партія (соціалістів-самостійників), Партія українського народного єднання (ПУНЄ);

Москвофільські: Руська народна організація (РНО), Партія народної волі (ПНВ)³⁰.

Навесні 1927 р. поліція змінила класифікацію і поділила усі партії на українські і староруські. До першої групи входили “Сельроб”, УСРП, Сельсоюз, УНДО, УНП, Український народний союз, ПУНС. Другу групу у цей час представляло лише РНО³¹.

Сьогодні в Україні склався традиційний підхід щодо класифікації політичних партій, тобто поділ політичного спектру на лівих, центристів та правих. В умовах багатопартійності у власній державі така класифікація є виправдана. Класифікуючи українські партії у польській державі, історик може нашоventhнуться на певні труднощі, і тому класифікація В.Мартинця має певний позитивний момент. Але ці труднощі зникнуть, якщо визначити як критерій аналізу відношення політичних партій до існуючої державної структури, проектуючи його на площину українського державотворення. Таким чином, сюди підходить традиційний політичний спектр, з урахуванням особливостей кожної окремої організації.

Згідно з цим, політичні організації, що діяли на Волині у контексті політичного українського руху в Польщі, спробуємо скласти за такою схемою:

Лівий табір. Крайній лівий фланг політичного спектру займала Комуністична партія Західної України (КПЗУ), що працювала у підпіллі. Легальними її представниками були Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання “Сельроб” та Українське селянське об'єднання. (УСО). На ліворадикальних позиціях стояли деякі воєнізовані формування, що діяли на Волині в першій половині 20-х р. У 1923 р. прокомуністичну орієнтацію зайняла Українська соціал-демократична партія (УСДП). На правому фланзі лівого табору розміщувався “Сельсоюз”, а дещо правіше, ближче до центру – Українська соціалістична радикальна партія (УСРП). Дві останні стояли на самостійницьких та поміркованих соціалістичних позиціях.

Центр. До центристських партій, насамперед, слід віднести Українське національне-демократичне об'єднання. На Волині у 20-х р. діяли регіональні правоцентристські політичні угруповання, партії і об'єднання ліберального типу, зокрема Партія українського народного єднання (ПУНС), Українська народна партія (УНП). Значну роль у політичному житті краю у 30-х роках відіграла партія під назвою Волинське українське об'єднання. Вони стояли на ґрунті лояльності до польської державності, займали угодівську позицію.

Правий табір був досить строкатим. Тут були представлені націоналісти, монархісти і клерикали. Праворадикальні націоналістичні позиції займали Українська військова організація (УВО), Організація українських націоналістів (ОУН). Вони стояли на принципах військового авторитаризму, терору, сповідували ідеологію інтегрального націоналізму. Дуже близьким до них за політичною суттю, формами і методами роботи був Фронт національної єдності (ФНЄ).

Монархисти зорганізовувалися в Українське національне козацьке товариство (УНАКОТО), яке претендувало на роль авангарду в боротьбі за самостійну українську гетьманську козацьку державу. Крім цього, на Волині діяли невеличкі групи вільного козацтва і гетьманці. Клерикали, які мали значну підтримку в Галичині, на Волині мали мінімальний вплив.

Зрозуміло, що така диференціація українських політичних сил не сприяла єдності українського народу в боротьбі за свої права. До того ж потрібно зауважити, що ситуація на Волині багато в чому відрізнялася від тої, яка була в Галичині. Як відомо, галичани, проживаючи під владою конституційної Австро-Угорської імперії,

набули певного досвіду політичної самоорганізації. Такого досвіду не мали волиняни, що довгий час були під владою абсолютистської царської Росії. До Першої світової війни національний рух на Волині не набрав ще жодних організаційних форм. І лише після поразки української революції, коли на Волині поселилися багато політичних діячів з Наддніпрянщини, цей рух набуває певного поживлення. На Волинь також прибували вихідці з Галичини. Ця група інтелігенції стала генератором українських національних ідей в краї. Росту національної свідомості волинян сприяла поява у воеводстві україномовної преси – газети “Українське життя”, тижневика “Троада”, часопису “Наше життя” та деяких інших. Крім того, на Волинь почала проникати і українська преса з Галичини.

Значну роль у становленні політичної свідомості та політизації українців краю відігравали вибори до польського парламенту у 1922 р. У ході передвиборної кампанії силами прогресивної інтелігенції був утворений Український національний виборчий комітет Волині, Холмщини, Полісся (УНВК), який отримав на виборах блискучу перемогу. Українці майже одностайно голосували за програму і кандидатів УНВК. На Волині жоден польський кандидат не пройшов до парламенту.

Українські послы і сенатори утворили в сеймі Український клуб або Українську парламентарну репрезентацію (УПР). Політичну програму УПР проголосив 23 січня 1923 року у сеймі посол від Волині Самійло Підгірський. Він, зокрема, зазначив: “...опираючись на загально визнане право народів на самовизначення, ми, представники Волині, Холмської Землі, Підляшшя і Полісся, заявляємо з цієї сеймової трибуни перед цілим світом, що ціллю Українського Народу є відродження Самостійної Української держави...”³². Далі у своїй промові він висловив ставлення до польської держави: “...раहुючися з дійсним станом річей, заявляємо нашу готовність до співпраці з польським народом і з всіма народами, які входять в склад Річипосполитої Польської під слідуючими умовами: Річипосполита Польська, як держава національно не суцільна, має бути перебудована так, щоби кожний народ, який входить в її склад, особливо такий, що займає окреслену територію, мав повну можливість реалізувати своє право на самовизначення, отож мав забезпечений повний і свобідний розвиток всіх галузей життя”³³.

Перемога УНВК та створення в польському парламенті окремого представництва мали величезне значення для подальшої політизації волинян, розгортання в краї українського національного руху. Проте на його шляху зустрілася ціла низка труднощів і перешкод. Річ у тім, що вже з перших років існування польська влада проводила дискримінаційну політику щодо українців. Уряд націонал-демократів (ендеків), який на початку 20-х років був у Польщі при владі, дотримувався так званої інкорпораційної концепції щодо Західної України в цілому і Волині, зокрема. А це означало, що вони прагнули створити однонаціональну польську державу шляхом примусової національної асиміляції неполяків. Така політика, безумовно, викликала протести українських політичних сил. Тому не дивно, що тут зародилася антипольська тенденція, яка в міжвоєнний період була на Волині однією з найсильніших.

З іншого боку, деяка частина волинян під приводом різних обставин намагалась піти на угоду з польською владою і надати українському рухові пропольських тенденцій. І, нарешті, у 20-ті роки досить сильною була третя – радянофільська

тенденція, на якій слід зупинитись окремо. З політичного боку комуністична влада притягала симпатії волинян значно більшою мірою, ніж антиукраїнська діяльність польських властей. По-друге, живильним джерелом радянофільства волинян стала політика українізації, яку проводили більшовики в радянській Україні. А, по-третє, наших краян захоплювала притягальна сила нової економічної політики. Ці та інші обставини добре врахувала більшовицька влада, яка не бажала розставатися з ідеєю розгортання світової комуністичної революції. Для цього зручним плацдармом, за її розрахунками, могла стати саме Волинь.

На початку 20-х рр. опанувати українським національним рухом намагалися як польська влада, так і більшовики. Так, на передодні виборів 1922 р. польська адміністрація на Волині провела заходи зі створення і фінансування таких політичних угруповань, як Партія українського народного єднання, Українська народна партія.

Користуючись важким післявоєнним економічним та соціальним становищем українців, більшовики проводили активну роботу з експорту революції в Польщу. Мета була одна – підірвати авторитет Речі Посполитої, підняти комуністичну революцію та приєднати Західну Україну до радянської. З цією метою за посередництвом Державного політичного управління (ДПУ) була створена ціла низка підпільних організацій, диверсійних груп, збройних формувань, партизанських загонів. Серед них активністю відзначалися “Закордот” (Закордонний відділ КП(б)У), Українська національна повстанська організація (УНПО), Українська революційна повстанська організація (УРПО), Українська червона повстанська армія (УЧПА) та деякі інші. Крім розвідувальної роботи, вони проводили терористичні, диверсійні і грабіжницькі акції, вчиняли напади на маєтки польських поміщиків і осадників, поширювали різні чутки, здійснювали провокації, вели агітацію за радянську владу³⁴. Проте плани ДПУ не здійснилися. По-перше, ці акції не знайшли масової підтримки серед селян Волині, а по-друге, до середини 20-х років польській владі вдалося розгромити більшість прокомуністичних формацій. Проте їхня діяльність не пройшла безслідно. Вони спричинилися до політизації населення, стали однією з передумов розгортання партійного політичного руху як вищого ступеня організованої політики. За короткий час відбулася значна політизація та організація населення у різні політичні інституції.

¹ *Стахів М.* Проти хвиль: Історичний розвиток українського соціалістичного руху на Західних Українських землях. – Львів, 1934; *Його ж.* Право народу. Приступний виклад програми Української Соціалістично-Радикальної партії (УСРП). – Четверте незмінне видання по конфіскації. – Львів, (б. р.) та інші.

² *Маківка С.* Виборчий порадник. – Львів–Луцьк–Холм–Берестів, 1928 та ін.

³ За рідну землю. Справа колонізації (Д-р С. Баран: Народ без землі – риба без води); *Порай З.* Голод землі. – Львів, 1936; *Порай З.* Ідемо до виборів. – Львів, 1938; *Порай З.* Ідемо до виборів. – Львів, 1938; *Черкаський М.* Восьмилітній підрахунок зисків і страт. Промова сенатора М. Черкаського, виголошена в сенаті 2.03.1927 р. в загальній дискусії над державним бюджетом. – Львів, 1927 та ін.

⁴ *Сціборський М.* Націократія. – Париж, 1935; *Сціборський М.* ОУН і селянство. – “Видання” Розбудови нації”, 1933 та ін.

⁵ Див.: *Зільберман М.Й.* Революційна боротьба трудящих Західної України (1924–1928 рр.). – Львів, 1968; *Цибко О.Г.* Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за

- возз'єднання з УРСР (1934–1939 рр.). – Львів, 1963; *Заболотний І.* Червона Волинь. – Луцьк, 1958; *Його ж.* Нескорена Волинь: Нариси історії революційного руху на Волині. 1917–1939. – Львів, 1964; *Твердохліб В.Ю.* Революційно-визвольна боротьба трудящих Прикарпаття (1921–1939 рр.). – Львів, 1974; *Герасименко М.П., Дудикевич Б.К.* Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.). – Київ, 1955; *Кравець М.М.* Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр. – Київ, 1959; *Васюта І.К.* Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. – Львів, 1971 та ін.
- ⁶ *Васюта І.К.* Соціалістично-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939). – Львів, 1978; *Макарчук С.А.* Етносоціальне развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983; *Оксенюк Р.М.* Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Львів, 1970; *Сливка Ю.Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії. – Київ, 1985.
- ⁷ *Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін.: Під ред. В.А.Смоля.* – Київ, 1997.
- ⁸ *Історія України / Керівник автор. кол. Ю.Зайцев.* – Львів, 1996. – 488.
- ⁹ *Новітня історія України.* – Київ, 2000.
- ¹⁰ *Політична історія України. XX століття. У 6 т. Т.5. / Редколегія: І.Ф.Курас (голова) та ін.* – Київ, 2003.
- ¹¹ *Див.: Історія України (хронологія основних подій).* – Київ, 1995; *Історія України XX століття в запитаннях і відповідях.* – Тернопіль, 1997 та ін.
- ¹² *Бойко О.* Історія України. Запитання і відповіді. – Київ, 1997; *Його ж.* Історія України у XX ст. – Ніжин, 1994.
- ¹³ *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. – Київ, 1996.
- ¹⁴ *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нарис політичної історії. – Київ, 1993.
- ¹⁵ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – Київ, 1999.
- ¹⁶ *Литвин В.М.* Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). – Київ, 2003.
- ¹⁷ *Субтельний О.* Україна. Історія. – Київ, 1993.
- ¹⁸ *Гунчак Т.* Вказ. праця. – С. 206.
- ¹⁹ *Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (1921–1985 рр.).* – Львів, 1992.
- ²⁰ *Красівський О.* Український національно-демократичний табір Східної Галичини центристського напрямку 1918–1925 рр. // *Історія України.* – 1998. – № 10. – С. 4–5.
- ²¹ *Соляр І.* Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). – Львів, 1995.
- ²² *Зайцев О.Ю.* Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.) // *Український історичний журнал.* – 1993. – № 1. – С. 72–84; *Його ж.* Політичні партії Західної України у парламентських виборах 1928 р. / *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Вип. 2. – Київ, 1995. – С. 172–186.
- ²³ *Баган О.* Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. – Дрогобич, 1994; *Кондратюк О.* Аграрні програмні засади Організації українських націоналістів (1929–1939 рр.) // *Розбудова держави.* – 1997. – № 3. – С. 58–60; ОУН: минуле і майбуття. – Київ, 1993 та інші.
- ²⁴ *Кучерена М.М., Давидюк Р.П.* Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). – Луцьк, 2001.
- ²⁵ *Діло.* – 1928. – 21 січня.
- ²⁶ *Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. Okres II. 24 posiedzenie z dnia 15.VI.1928. Lam 7.*
- ²⁷ *Українська нива.* – 1931. – 15 липня.
- ²⁸ *Крушельницький А.* Західно-українське політичне життя // *Нові шляхи.* – 1930. – №10.
- ²⁹ *Мартинець В.* Замітки для майбутньої конференції українських націоналістів. – Прага, 1927. – С. 7–8.
- ³⁰ *Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (CA MSW), Rusińskie partie polityczne w Polsce (w III-cim kwartale 1925 r.), k -294.*

-
- ³¹ Arhiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, 1036, k. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11; SA MSW, Ukrainskie i Ruskie ugrupowania polityczne w Polsce w dniu 1 kwietnia 1927 roku, k-294.
- ³² Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. Т. VII (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.). – Київ, 2001. – С. 44.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Див.: Державний архів Волинської області. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 142. – Арк. 29; Спр. 208. – Арк. 9; Спр. 676. – Арк. 97–99; Спр. 678. – Арк. 12, 125; Спр. 715. – Арк. 18; Спр. 1135. – Арк. 23.